

مبارزه امام سجاد علیه السلام در عاشورا و بررسی عوامل حفظ امام در کربلا

محمدباقر پورامینی

چکیده

حفظ و سلامت امام زین العابدین علیه السلام به عنوان حجت خدا پس از سومین امام، مشیت الهی بود تا زمین لحظه‌ای بدون حجت خدا نباشد و در سایه او جایگاه امامت تداوم یابد. امام سجاد علیه السلام تنها بازمانده مرد از خاندان امام حسین علیه السلام بود که به خواست خداوند در کربلا و در شب و روز عاشورا بیمار شد و هرچند طبق نقلی در آن حال دست به شمشیر برد و مجروح گردید، لیکن از سرزمین کربلا زنده بازگشت. اقدامات امام حسین علیه السلام و حضرت زینب علیه السلام، در طول اراده الهی، برای حراست از امام زین العابدین علیه السلام مؤثر بود؛ اقداماتی که به ترتیب در مدینه، کربلا و کوفه اتفاق افتاد و چهارمین امام را از چند خطر قطعی نجات بخشید. این مقاله ضمن توجه به مبارزه امام سجاد علیه السلام در روز عاشورا، به بررسی و تحلیل عوامل چهارگانه حفظ امام می‌پردازد.

واژگان کلیدی: امام حسین علیه السلام، امام سجاد علیه السلام، حضرت زینب علیه السلام، کربلا، مدینه، کوفه.

مقدمه

امام علی بن حسین بن علی بن ابی طالب علیه السلام، مشهور به امام سجاد و زین العابدین علیه السلام،

چهارمین امام شیعیان است که بنا به قول مشهور، در سال ۳۸ قمری به دنیا آمد (مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۱۳۷) و پس از شهادت امام حسین علیه السلام در عاشورای سال ۶۱ قمری، جایگاه الهی امامت را عهده دار شد. روایات صریح متعددی، امام سجاده علیه السلام را جانشین و وصی امام حسین علیه السلام می داند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۱۸۸ و ۱۸۹). در احادیث منقول از پیامبر صلی الله علیه و آله درباره اسامی امامان شیعه نیز نام امام سجاده علیه السلام ذکر شده است (طبرسی، ۱۳۷۶ش، ج ۲، ص ۱۸۱ و ۱۸۲).

حفظ و سلامت امام زین العابدین علیه السلام به عنوان حجت خدا پس از سومین امام، مشیت الهی بود تا زمین لحظه ای بدون حجت خدا نباشد و در سایه او جایگاه امامت تداوم یابد. روایات بسیاری بر ضرورت وجود حجت الهی در عالم گواهی می دهد و پیشوایان معصوم تأکید دارند که زمین از امام خالی نمی ماند: «إِنَّ الْأَرْضَ لَا تَخْلُو إِلَّا وَفِيهَا إِمَامٌ» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۱۷۸) و حجت الهی در زمین هست تا حلال و حرام شناخته شود و مردم به سمت خداوند راهنمایی شوند: «مَا زَالَتِ الْأَرْضُ إِلَّا وَلِلَّهِ فِيهَا الْحُجَّةُ يُعَرِّفُ الْحَلَالَ وَالْحَرَامَ وَيَدْعُو النَّاسَ إِلَيَّ سَبِيلَ اللَّهِ» (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۱۷۸) و اگر امامی نباشد، حق از باطل شناخته نمی شود «إِنَّ اللَّهَ لَمْ يَدَعْ الْأَرْضَ بِغَيْرِ عَالِمٍ وَ لَوْ لَا ذَلِكَ لَمْ يُعْرِفِ الْحَقُّ مِنَ الْبَاطِلِ» (همانجا).

در جریان نهضت خونین کربلا، امام سجاده علیه السلام به خواست خدا در شب و روز عاشورا بیمار شد و همسو با آن می توان از اقدامات امام حسین علیه السلام و حضرت زینب علیه السلام در طول اراده الهی یاد کرد که در حراست و حفظ سلامت امام سجاده علیه السلام کوشیدند و ایشان را از خطرهای بزرگ و نقشه های شوم دشمن پاسداری کردند. در این نوشتار به چهار عامل مهم در حفظ امام سجاده علیه السلام از خطرهای جاری در حماسه کربلا اشاره می شود که به ترتیب زمانی در مدینه، کربلا و کوفه اتفاق افتاد و امام را از سه خطر قطعی نجات بخشید.

همراهی امام از مدینه

زمانی که امام حسین علیه السلام از بیعت با یزید خودداری کرد، در شب بیست و هشتم رجب سال شصت قمری مدینه را به قصد مکه ترک گفت (ابومنخف از دی، ۱۴۱۹ق، ص ۸۵). در این سفر، بیشتر خویشاوندان امام حسین علیه السلام، از جمله فرزندان، برادران، خواهران و برادرزادگان

و بسیاری دیگر از خاندان و نیز جمعی از یاران حضرت، ایشان را همراهی کردند و در روز سوم شعبان وارد مکه شدند و تا روز هشتم ذی‌الحجه در آن شهر ماندند و سپس راهی عراق شدند (صدوق، ۱۳۷۶ش، ص ۱۵۱ و ۱۵۲).

امام زین‌العابدین علیه السلام نیز در این سفر پدر را همراهی می‌کرد. یکی از علل همراهی ایشان و خاندان امام، پیشگیری از دستگیری آنان و ممانعت از خطرهایی بود که احتمال داشت بر جان آنان وارد شود و حتی قیام امام حسین علیه السلام را به مخاطره اندازد. سید ابن طاووس (متوفای ۶۶۴ق) بر این احتمال، تصریح دارد و می‌نویسد:

و مما يمكن أن يكون سببا لحمل الحسين عليه السلام لحرمة معه و عياله أنه عليه السلام لو تركهن بالهجاز أو غيرها من البلاد كان يزيد بن معاوية عليهما لعائن الله قد أنفذ ليأخذهن إليه و صنع بهن من الاستيصال و سبب الأعمال ما يمنع الحسين عليه السلام من الجهاد و الشهادة و يمتنع عليه السلام بأخذ يزيد بن معاوية لهن عن مقامات السعادة (ابن طاووس، ۱۳۴۸ش، ص ۸۴).

از مواردی که ممکن است سبب همراهی زنان اهل بیت علیهم السلام با امام حسین علیه السلام تلقی شود، این است که اگر امام حسین علیه السلام زنان و فرزندان خود را در مدینه یا جایی غیر از آن می‌گذاشت، احتمال می‌رفت که يزيد بن معاویه آنان را دستگیر کند و سپس عواقب شوم و رفتارهای زننده‌ای پیش بیاورد که امام حسین علیه السلام را از جهاد و شهادت بازدارد.

همراهی امام سجاد علیه السلام و سایر خاندان، اقدامی پیشگیرانه برای حفظ سلامت خاندان بود و توطئه يزيد و کارگزاران زشت‌سیرت او را در دستگیری اهل بیت و آزار ایشان برای تهدید امام حسین علیه السلام، خنثا کرد.

بیماری امام در شب و روز عاشورا

امام حسین علیه السلام همراه خاندان خود در روز دوم محرم سال ۶۱ قمری وارد کربلا شد (مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۸۳). متون تاریخی از بیماری امام سجاد علیه السلام تنها در شب و روز عاشورا خبر

داده‌اند. این بیماری سخت، مشیت الهی برای زنده ماندن امام بود.

به گزارش شیخ مفید، امام سجاد علیه السلام از عصر تا سوعا بیمار بوده است. او روایت می‌کند:

فَجَمَعَ الْحُسَيْنُ علیه السلام أَصْحَابَهُ عِنْدَ قُرْبِ الْمَسَاءِ. قَالَ عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ زَيْنُ الْعَابِدِينَ علیه السلام
فَدَنَوْتُ مِنْهُ لِأَسْمَعَ مَا يَقُولُ لَهُمْ وَ أَنَا إِذْ ذَاكَ مَرِيضٌ (همان، ۱۴۱۳، ج ۲، ص ۹۱).

امام حسین علیه السلام نزدیک غروب [تاسوعا] یاران خویش را جمع کرد. امام زین العابدین علیه السلام می‌فرماید: «من با آنکه بیمار بودم، نزدیک رفتم تا سخنان پدرم را با ایشان، بشنوم».

همچنین امام سجاد علیه السلام در گزارش خود از شب عاشورا به بیماری خود اشاره کرده و

فرموده است:

إِنِّي جَالِسٌ فِي تِلْكَ الْعُشِيِّةِ الَّتِي قُتِلَ أَبِي صَبِيحَتِهَا وَعَمَّتِي زَيْنَبُ عِنْدِي تَمَرَّضَنِي
(طبری، ۱۳۸۷ق، ج ۵، ص ۴۲۰؛ ابن کثیر، ۱۴۰۷ق، ج ۸، ص ۱۷۷؛ یعقوبی، بی تا، ج ۲،
ص ۲۴۳؛ مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۹۳).

من در آن شبی که فردای آن پدرم کشته شد، نشسته بودم و عمه‌ام زینب نیز نزد من بود و از من پرستاری می‌کرد.

حمید بن مسلم ازدی، از گزارشگران واقعه کربلا، که در روز عاشورا از سپاهیان عمر بن سعد بود، مدعی است که پس از شهادت امام حسین علیه السلام به اتفاق شمر و عده‌ای از همراهان او به خیمه امام سجاد علیه السلام رسیدیم و دیدیم آن حضرت از شدت بیماری بر بستر خود افتاده است و تاب حرکت ندارد. عده‌ای که با شمر بودند، پیشنهاد قتل او را دادند. ولی من گفتم:

سُبْحَانَ اللَّهِ أَقْتُلُ الصَّبِيَّانَ إِنَّمَا هُوَ صَبِيٌّ وَإِنَّهُ لِمَا بِهِ فَلَمْ أَرُلْ حَتَّى رَدَدْتُهُمْ عَنْهُ (مفید،
۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۱۱۲ و ۱۱۳).

عجیب است. مگر چنین مقرر شده که کودکان هم کشته شوند! او کودک است و این بیماری و ناتوانی به حال او کافی است.

البته حمید بن مسلم به غلط بر «صبی» بودن و خردسالی امام تأکید کرده است که در پاسخ

می‌توان به این نکته مورخ نامی، محمد بن سعد (متوفای ۲۳۰ق.) اشاره کرد که می‌گوید:

أن علي بن حسين كان مع أبيه و هو ابن ثلاث أو أربع و عشرين سنة. و ليس قول من قال إنه كان صغيراً و لم يكن أنبت بشيء. و لكنه كان يومئذ مريضاً فلم يقاتل. و كيف يكون يومئذ لم ينبت و قد ولد له أبو جعفر محمد بن علي؟ (ابن سعد، ۱۴۱ق، ج ۵، ص ۱۷۱).

علی بن حسین علیه السلام در حالی که ۲۳ یا ۲۴ ساله بود، پدر را همراهی کرد و این گفته که او صغیر بوده و موی بر صورتش نرویده بود، پذیرفته نیست. البته او در کربلا بیمار بود و به دلیل بیماری پیکار نکرد. چگونه ممکن است کسی خردسال باشد، در حالی که فرزندی به نام ابو جعفر محمد بن علی برای او به دنیا آمده بود.

دستور امام حسین علیه السلام به بازگرداندن امام از کارزار عاشورا

عصر عاشورا همه یاران امام حسین علیه السلام در کربلا به شهادت رسیدند و از فرزندان کسی جز علی بن حسین علیه السلام باقی نمانده بود که ایشان نیز در آن هنگام بیمار بود و قهراً نمی‌توانست بجنگد. آن‌گونه که قاضی نعمان مغربی (متوفای ۳۶۳ق.) بیان می‌دارد: «وكان علي بن الحسين يومئذ عليلاً دنفاً، فلم يستطع القتال» (قاضی نعمان، ۱۴۰۹ق، ج ۳، ص ۲۵۰)؛ «علی بن حسین علیه السلام در آن روز (عاشورا) بیماری شدیدی داشت و نمی‌توانست پیکار کند.» هرچند امام حسین علیه السلام پس از شهادت یارانش تنها مانده بود، اما بر زنده ماندن علی بن حسین علیه السلام اصرار داشت و حتی او را از معرکه جنگ نیز عقب راند. برای بررسی این مدعا نخست باید به اهتمام امام سجاد علیه السلام به حضور در پیکار اشاره کرد. در برخی منابع از پیکار امام سجاد علیه السلام یاد شده است. امام در حالی که از بیماری رنج می‌برد، شمشیر به دست گرفت و به میدان تاخت و مجروح شد و در نهایت به دستور امام حسین علیه السلام بازگردانده شد. فضیل بن زبیر، از محدثان و از اصحاب امام پنجم و ششم که گویا زیدی است (خویی، بی‌تا، ج ۹، ص ۲۶۲) در کتاب تسمیة من قتل مع الحسین علیه السلام من ولده و اخوته و اهل بینه و شیعتہ به جنگیدن و مجروح شدن امام سجاد علیه السلام اشاره کرده و نوشته است:

كان علي بن الحسين علياً و ارتث يومئذ و قد حضر بعض القتال... (فضيل بن زبير، ۱۴۰۵ق، ص ۲۴).

علی بن الحسین علیه السلام بیمار بود و در کربلا مجروح شد، هنگامی که در برهه‌ای از حوادث کربلا حضور یافت و پیکار کرد.

«مرث» مجروحی است که در میدان رزم جنگیده و پیکر مجروحش را زنده از معرکه کنار کشیده باشند (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص ۱۵۱).

یحیی بن حسن شجری از عالمان زیدی (متوفای ۴۹۹ق.) شبیه این گزارش را نقل کرده و نوشته است:

وَ كَانَ عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ، عَلَيْهِ السَّلَامُ عَلِيًّا وَ ارْتُثَ يَوْمَئِذٍ وَ قَدْ حَضَرَ بَعْضَ الْقِتَالِ، فَدَفَعَ اللَّهُ عَنْهُ، وَ أَخَذَ مَعَ النَّسَاءِ هُوَ (شجری، ۱۴۲۲ق، ج ۱، ص ۲۲۵).

علی بن حسین علیه السلام بیمار بود و در کربلا مجروح شد. هنگامی که در مقطعی از حوادث کربلا پیکار کرد، خداوند او را محافظت نمود و او همراه زنان به اسارت برده شد.

روایت ذیل به نوعی با گزارش فضیل بن زبیر و شجری همسوست. بر اساس این روایت، امام سجاد علیه السلام در حال بیماری تلاش کرد شمشیر به دست گیرد و به سمت میدان عزیمت کند. ولی امام حسین علیه السلام به خواهر دستور داد تا او را از معرکه عقب ببرد. تفاوت نقل ذیل در عدم اشاره به جراحت ایشان است. نکته مهم در این روایت، تلاش امام حسین علیه السلام برای حفظ فرزند است تا زمین از حجت خدا خالی نماند:

ثم التفت الحسين عن يمينه فلم ير أحدا من الرجال و التفت عن يساره فلم ير أحدا فخرج علي بن الحسين زين العابدين علیه السلام و كان مريضا لا يقدر أن يقل سيفه و أم كلثوم تنادي خلفه يا بني ارجع! فقال: يا عمّاه دريني أقاتل بين يدي ابن رسول الله. فقال الحسين علیه السلام: يا أم كلثوم خذيه لتلا تبقى الأرض خالية من نسل آل محمد علیه السلام. (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۵، ص ۴۶).

آن‌گاه امام حسین علیه السلام به سمت راست و چپ خود نگرید و کسی را برای یاری نیافت. حضرت علی بن الحسین، زین العابدین علیه السلام که مریض بود، خارج شد. ایشان قادر نبود که شمشیر بکشد. ام کلثوم به دنبال آن حضرت فریاد می‌زد: «فرزندم برگرد». ولی ایشان فرمود: «ای عمه، بگذار تا در پیشگاه پسر پیغمبر خدا پیکار کنم». امام حسین علیه السلام به ام کلثوم فرمود: «او را بگیر تا زمین از نسل آل محمد صلی الله علیه و آله خالی نماند».

در این نقل، اهتمام امام حسین علیه السلام به زنده ماندن امام سجاد علیه السلام کاملاً آشکار است و نشان‌دهنده جدیت حضرت در حیات ایشان پس از خود است.

دفاع حضرت زینب علیه السلام از امام در مجلس ابن زیاد

بیماری امام سجاد علیه السلام بعد از واقعه کربلا تا کوفه ادامه داشت. ابن طیفور به بیماری ایشان هنگام ورود به کوفه اشاره کرده، روایتی از امام صادق علیه السلام نقل می‌کند که بر اساس آن حضرت فرمود:

لما ادخل بالنسوة من كربلاء الى الكوفة كان علي بن الحسين علیه السلام ضئيلا قد نهكته العلة (ابن طیفور، بی تا، ص ۲۳).

هنگامی که زنان را از کربلا به کوفه وارد کردند، علی بن حسین علیه السلام نحیف و لاغر شده و از بیماری، رنجور بود.

همچنین از فردی به نام حذام یا حذیم اسدی چنین گزارش می‌کند:

قدمت الكوفة سنة احدى وستين وهي السنة التي قتل فيها الحسين علیه السلام فرأيت نساء اهل الكوفة يومئذ يلتدمن مهتكات الجيوب ورأيت علي بن الحسين علیه السلام وهو يقول بصوت ضئيل وقد نحل من المرض يا أهل الكوفة إنكم تبكون علينا فمن قتلنا غيركم (همانجا).

در سال ۶۱، همان سال شهادت حسین علیه السلام، وارد کوفه شدم. در آن هنگام، زنان کوفه را دیدم که بر سر و صورت خود می‌زنند و گریبان می‌درند. در آن حال

علی بن حسین علیه السلام را که جسمش از بیماری نحیف شده بود، دیدم که با صدایی ضعیف می فرمود: «ای کوفیان، شما بر ما می گریید؟! پس چه کسی جز شما ما را کشت؟!»

شیخ مفید نیز گزارش مزبور را از فردی به نام «حَدْلَمُ بْنُ سَتِيرٍ» نقل کرده و افزوده غمباری را نیز از کیفیت اسارت امام سجاد علیه السلام بیان داشته است:

فَسَمِعْتُ عَلِيَّ بْنَ الْحُسَيْنِ عليهما السلام وَهُوَ يَقُولُ بِصَوْتِ ضَعِيفٍ وَقَدْ نَهَكَتْهُ الْعِلَّةُ وَفِي عُنُقِهِ الْجَامِعَةُ وَيَدُهُ مَغْلُولَةٌ إِلَى عُنُقِهِ أَلَا إِنَّ هَؤُلَاءِ النِّسْوَةَ يَكْبِينُ فَمَنْ قَتَلَنَا (مفید، ۱۴۰۳ق، ص ۳۲۱).

از علی بن الحسین علیهما السلام - در حالی که بیماری او را لاغر کرده و بند و زنجیر در گردن مبارکش بود و دست های آن حضرت به گردن مبارکش بسته بود - شنیدم که با آوایی بس ضعیف می فرمود: «هان، این زنان بر ما می گریند؟! پس چه کسی [جز مردان ایشان] افراد ما را به قتل رسانده است؟».

زمانی که کاروان اسرا را به مجلس ابن زیاد - لعنه الله - بردند، او تصمیم گرفت امام سجاد علیه السلام را بکشد. ولی نقش حماسی حضرت زینب علیها السلام در حراست از امام سجاد علیهما السلام و حفظ جان آن حضرت، مانع از این کار شد.

محمد بن جریر طبری (متوفای ۳۱۰ق.) از قول مجالد بن سعید نقل می کند که وقتی عبیدالله بن زیاد در علی بن حسین علیهما السلام نگریست، دستور داد: «او را ببرید و گردنش را بزنید» (طبری، ۱۳۸۷ق، ج ۵، ص ۴۵۸).

طبری از حمید بن مسلم چنین گزارش می کند:

پیش ابن زیاد ایستاده بودم که علی بن حسین را از پیش وی گذرانیدند و به او گفت: «نامت چیست؟» فرمود: «علی بن حسین». گفت: «مگر خدا علی بن حسین را نکشت؟» گوید: و او خاموش ماند. ابن زیاد گفت: «چرا سخن نمی کنی؟» فرمود: «قد كان لي أخ يقال له أيضاً علي، فقتله الناس»؛ «برادری داشتم که او را

نیز علی می گفتند و مردم او را کشتند». گفت: «خدا او را کشت». گوید: علی علیه السلام خاموش ماند و ابن زیاد بدو گفت: «چرا سخن نمی کنی؟» گفت: «اللَّهُ يَتَوَقَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا» (زمر: ۴۲)، «خدا جان کسان را هنگام مردنشان می گیرد» و «وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ أَنْ تَمُوتَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ»؛ (آل عمران: ۱۴۵)، «هیچ کس جز به اذن خدا نخواهد مرد».

حمید بن مسلم در ادامه از عصبانیت ابن زیاد و دستور او به کشتن امام یاد می کند. لیکن در این هنگام زینب علیها السلام، عمه امام سجاد علیه السلام در او آویخت و فرمود: «یا بن زیاد، حسبك منا، أما رویت من دمائنا! و هل أبقيت منا أحدا!»؛ «ای ابن زیاد، از ما دست بردار. مگر از خون های ما سیراب نشده ای؟ مگر کسی از ما به جای نهاده ای؟» (طبری، ۱۳۸۷ق، ج ۵، ص ۴۵۸).

ابن اعثم کوفی (متوفای ۳۱۴ق.) و ابن طاووس، مدعی اند زمانی که ابن زیاد امام سجاد علیه السلام را به کشتن تهدید کرد و حضرت زینب علیها السلام خود را روی حضرت انداخت، در آن وقت امام سجاد علیه السلام از عمه خود درخواست کرد لحظه ای درنگ کند تا با ابن زیاد کلمه ای بگوید. آن گاه به حاکم فاجر کوفه رو کرد و فرمود: «أبالقتل تهددني؟ أما علمت أن القتل لنا عادة، و كرامتنا الشهادة» (ابن اعثم، ۱۴۱۱ق، ج ۵، ص ۱۲۳؛ ابن طاووس، ۱۳۴۸ش، ص ۱۶۲)؛ «مرا با مرگ می ترسانی؟ مگر ندانسته ای که کشته شدن عادت ماست و شهادت مایه سربلندی ما».

به گزارش طبری، حضرت زینب علیها السلام امام را برگرفت و گفت: «اسألك بالله إن كنت مؤمنا إن قتلته لما قتلتني معه!»؛ «تو را به خدا اگر ایمان داری، اگر او را می کشی مرا نیز با وی بکش». ابن زیاد لختی در او نگریست، آن گاه گفت:

عجبا للرحم! و الله اني لأظنُّها ودَّتْ أنِّي قتلته إنني قتلتها معه دعوا الغلام (طبری، ۱۳۸۷ق، ج ۵، ص ۴۵۸؛ همچنین ر.ک: مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۱۱۶).

شگفتا از خویشاوندی. به خدا می دانم که دوست دارد اگر آن جوان را می کشم، او را نیز با وی بکشم. آن جوان را واگذارید.

گزارش‌های مزبور، تصویر زیبایی از حماسه و از خود گذشتگی حضرت زینب علیها السلام را در دفاع از امام سجاد علیه السلام نمایان می‌سازد؛ تلاشی که سبب شد ابن زیاد تهدید خود را برای کشتن امام، عملی نسازد.

نتیجه‌گیری

امام سجاد علیه السلام تنها بازمانده مرد از خاندان حسین علیه السلام بود که به مشیت الهی در کربلا و در شب و روز عاشورا بیمار شد و هرچند ایشان در قامت یک مجاهد در روز عاشورا ظهور کرد و مجروح گردید، از سرزمین کربلا زنده بازگشت تا پرچم‌دار هدایت امت باشد. همچنین می‌توان به نقش مؤثر امام حسین علیه السلام و حضرت زینب علیها السلام نیز اشاره کرد که در طول اراده الهی در حفظ سلامت امام زین العابدین علیه السلام تلاش کردند و امام را از چند خطر قطعی نجات دادند.

فهرست منابع

* قرآن کریم.

۱. ابن اعثم کوفی، أبو محمد أحمد (۱۴۱۱ق)، الفتوح، تحقیق علی شیری، بیروت، دار الأضواء.
۲. ابن حیون، نعمان بن محمد (۱۴۰۹ق)، شرح الأخبار فی فضائل الأئمة الأطهار عليهم السلام، تحقیق سید محمد حسینی جلالی، قم، مؤسسة النشر الإسلامي.
۳. ابن سعد، محمد بن سعد (۱۴۱۰ق)، الطبقات الكبرى، تحقیق محمد عبدالقادر عطا، بیروت، دار الکتب العلمية.
۴. ابن طاووس، علی بن موسی (۱۳۴۸ش)، اللهوف علی قتلي الطفوف، تهران، جهان.
۵. ابن طیفور، احمد بن أبی طاهر (بی تا)، بلاغات النساء، قم، مکتبه بصیرتی.
۶. ابن کثیر، اسماعیل بن عمر (۱۴۰۷ق)، البداية و النهاية، بیروت، دار الفکر.
۷. ابن منظور انصاری، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق)، لسان العرب، بیروت، دار صادر.
۸. ابومخنف ازدی، لوط بن یحیی (۱۴۱۷ق)، وقعة الطف، قم، مؤسسه نشر اسلامی وابسته به جامعه مدرسین قم.
۹. خویی، سید ابوالقاسم (بی تا)، معجم رجال الحديث، بی جا، مؤسسة الخوئی الإسلامية.
۱۰. شجرى جرجانى، یحیی بن الحسین (۱۴۲۲ق)، ترتیب الامالی الخمیسیة، رتبه قاضی محیی الدین محمد بن أحمد قرشی عبشمی، بیروت، دار الکتب العلمية.
۱۱. شیخ صدوق، محمد بن علی (۱۳۷۶ش)، الامالی، تهران، کتابچی.
۱۲. طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۶ش)، إعلام الوری بأعلام الهدی، قم، مؤسسة آل البيت لإحياء التراث.
۱۳. طبری، محمد بن جریر (۱۳۸۷ق)، تاریخ الأمم و الملوک، تحقیق محمد أبو الفضل ابراهیم، بیروت، دار التراث.
۱۴. فضیل بن زبیر بن عمر بن درهم الكوفی الأسدی (۱۴۰۵ق)، تسمية من قتل مع الحسين عليه السلام من ولده

وإخوته وأهل بيته وشيعته، تحقيق سيد محمد رضا حسيني جلالى، قم.

١٥. كلينى، محمد بن يعقوب (١٤٠٧ق)، الكافى، تصحيح على اكر غفارى و محمد آخوندى، تهران،

دار الكتب الاسلاميه.

١٦. مجلسى، محمد باقر (١٤٠٣ق)، بحار الانوار، بيروت، دار احياء التراث العربى.

١٧. مفيد، محمد بن محمد (١٤٠٣ق)، الامالى، قم، مؤسسه النشر الإسلامى.

١٨. _____، (١٤١٣ق)، الارشاد فى معرفة حجج الله على العباد، قم، كنگره شيخ مفيد.

١٩. يعقوبى، احمد بن اسحاق (بى تا)، تاريخ اليعقوبى، بيروت، دار صادر.